

Tragovi židovskog utjecaja u glagoljskoj liturgijskoj književnosti

(Traces of Jewish Influence in Glagolitic Liturgical Literature)

Povodom 100. obljetnice Staroslavenske Akademije i 50. obljetnice
Staroslavenskog instituta

(Conference on the Occasion of the 100th Anniversary of the Old Slavonic Academy and the
50th Anniversary of the Old Slavonic Institute, Zagreb and Krk, 2-6 October, 2002)

Usmeni referat

U istraživanju hrvatskoglagoljskih misala i brevijara, postalo je već uobičajeno da biblijske knjige, odnosno biblijska čitanja, nalazimo u dvjema verzijama, koje proističu iz dviju redakcija tih knjiga. Jedna verzija je starija, i nalazi se uglavnom u kodeksima sjevernije provenijencije. Ona se obično naziva verzijom A. Druga je verzija mlađa, i nalazimo je uglavnom u kodeksima južnije provenijencije. Ona se obično naziva verzijom B.

Također je postalo uobičajeno da u onim biblijskim čitanjima koja su prevedena sa grčkog nalazimo veći broj adaptacija prema Vulgati u verziji B nego u verziji A. Ponekad, međutim, nailazimo u pojedinim čitanjima na razlike između verzija A i B koje se ne mogu objasniti kao rezultat postupnog prilagođavanja hrvatskoglagoljskog teksta Vulgati. Jedno takvo mjesto se nalazi u trećoj glavi knjige proroka Jone.

U trećem stihu te glave hrvatskoglagoljski brevijari, slijedeći za parimejnim tekstom, opisuju grad Ninevu u kao grad koji *bě grad' velik' bogu*.¹ U ovome, tekst Brevijara i Parimejnika, kao, uostalom, i preslavski (Simeonovski) tekst, vjerni su onome što nalazimo u svim verzijama grčkog teksta,² kao i u originalnom (masoretskom) hebrejskom tekstu.³ Jedan broj latinskih rukopisa (uključujući i rekonstruirani tekst Jeronimovog prijevoda) opisuje Ninevu kao *civitas magna dei*. Varijanta *civitas magna deo* nije zasvjedočen ni u jednom latinskom kodeksu.

---

¹ Za brevijare vidi: Zdenka Ribarova, "Knjiga proroka Jone," *Slovo* 37, 123-59. Za parimejni tekst vidi novo izdanje Grigorovičevog Parimejnika, Zdenka Ribarova, and Zoe Hauptova, ed. *Grigorovičev Parimejnik*. 1. *Tekst so kritički aparat*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 1998.

² Za zasvjedočene grčke varijante vidi Joseph Ziegler, ed. *Duodecim prophetae*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967, p. 249. (= *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum Auctoritate Academiae Litterarum Göttingensis editum*. vol. XIII.)

³ וַיְקַם יוֹנָה וַיֵּלֶךְ אֶל־יַיִנוֹנָה כְּדַבַּר יְיָ וַיִּנְיֹנָה הַיְתָה עִיר־גְּדוֹלָה לְאֱלֹהִים מִהַלֵּךְ שְׁלֹשָׁת יָמִים:

Verzija B ovog mjesta u hrvatskoglagoljskim misalima opisuje Ninevu jednostavno kao grad koji *bě grad' velik'*, t.j. bez dodatog *bogu*. Verzija B je u ovome u potpunom skladu sa tekstom u velikom broju latinskih rukopisa, uključujući i onaj latinski tekst koji se učvrstio u pariškoj upotrebi i egzegezi. U toj verziji se Nineva opisuje jednostavno kao grad koji je bio *civitas magna*. Tekst koji nalazimo u verziji B hrvatskoglagoljskih misala, dakle, izgleda, barem površno, kao primjer adaptiranja hrvatskoglagoljskog teksta Vulgati.

U verziji A hrvatskoglagoljskog Misala, Nineva se opisuje kao grad koji *bě grad' veli zělo*. Ovakva varijanta nije zasvjedočena, koliko sam mogao ustanoviti, ni u jednom grčkom ili latinskom kodeksu, niti u nekoj drugoj grupi crkvenoslavenskih kodeksa. Postavlja se zato pitanje: koji je izvor ove varijante u verziji A hrvatskoglagoljskih misala?

Postoje u principu tri mogućnosti:

- 1) Ova varijanta predstavlja neku vrstu greške.
- 2) Ova varijanta ima prototip u nekoj grupi kodeksa, ili eventualno u jednom autoritativnom kodeksu.
- 3) Ova varijanta predstavlja svjesnu inovaciju koja se zasniva na nekom novom tumačenju eksplicitnog značenja teksta.

Osvrnimo se sada na svaku od ovih mogućnosti. Prvo, ili ne postoji ili je barem teško zamisliti tu vrstu greške koja bi dala ovakav rezultat:, t.j. da se raniji *grad' velik' bogu* pretvori u *grad' veli zělo*. Ovaj stav obrazlažem detaljno u pismenoj verziji ovog referata.⁴

Druga mogućnost, da varijanta *grad' veli zělo* ima prototip u jednoj grupi kodeksa, ili u jednom kodeksu koji se smatrao posebno autoritativnim, ne može se isključiti. Međutim, kao što sam gore spomenuo, nisam dosad uspio naći takav kodeks ili grupu kodeksa, i više ne vjerujem da ću naći. U svim ćirilskim kodeksima nalazi se *bogu*, odnosno *bogovi*, osim što u jednom kasnom Parimejniku i u jednom triodu ova riječ je izostavljena. Grčki rukopisi svi imaju τῷ θεῷ. Jedino latinski kodeksi pokazuju šarenilo, što upućuje na zaključak da je ovo mjesto mučilo latinske pisce. Za Jeronimov prijevod rekonstruiramo *civitas magna dei*. Međutim, mnogi kodeksi izostavljaju riječ *dei*, dok u pojedinim kodeksima riječ *dei* se krivo tumači ili čita pa dobijamo *domini*, *die*, *de* i *et*. Čak i ako nađemo, prije ili poslije, neki crkvenoslavenski kodeks sa varijantom, *grad' veli' zělo*, ili neku latinsku ili grčku varijantu koja bi se tako mogla prevesti, ostat će pitanje:

---

⁴ Andrew R. Corin, "Jonah 3, 3: A Reflection of Jewish Exegesis in the Croatian Church Slavonic Missals?" *Slavic and East European Journal* 46/1, 2002, 125-149.

odakle ta varijanta, i kako je ona prodrila u tekst verzije A hrvatskoglagoljskog Misala?

Izvor ove varijante ipak nije teško naći. U dvanaestom i trinaestom stoljeću u francuskim židovskim egzegetskim krugovima, proširila se ideja da ime boga može izraziti svojevršno superlativno značenje. Za nas je važna jedna varijanta ove ideje koju je formulirao rabin David Kimhi (Radak, 1160-1235) koji je bio vodeći židovski gramatičar svoga vremena. On je formulirao pravilo prema kojem: „svaku stvar koju želimo povećati, mi je posvećujemo bogu kao način povećavanja.” On onda daje niz biblijskih lokacija gdje se, prema njegovom mišljenju, ovo pravilo primjenjuje. Prema Radaku, dakle, ime boga u pojedinim kontekstima predstavlja djelomično gramatikalizirano sredstvo za izražavanje superlativnog značenja. Prema ovoj ideji koja je formulirana upravo kao komentar trećeg stiha treće glave knjige proroka Jone, latinska varijanta *civitas magna dei* mogla bi se s potpunim pravom prevesti na crkvenoslavenski kao *grad' veli zělo*.

Ostaje jedino pitanje: je li realno misliti da je ovakva ideja mogla preći iz južnofrancuske židovske egzegetike među kršćanske egzegete i da prodre u sam tekst jedne hrvatskoglagoljske verzije Misala. Odgovor je, koliko god to izgledalo neočekivano, bezuslovno potvrđan. Radak je živio između 1160. i 1235. godine. Prva verzija Misala rimske kurije ustanovljena je 1225. godine. Kukuljevićev fragment Misala, koji već sadrži varijantu *grad' veli zělo*, napisana je oko sredine trinaestog stoljeća. Dakle, u vrijeme kada je pripremljen prvi hrvatskoglagoljski Misal po uzoru na Misal rimske kurije (dakle, radakcija A hrvatskoglagoljskog Misala), ili je Radak još uvijek bio živ, ili je ovo moglo biti nekoliko godina nakon njegove smrti.

Stoviše, poznata nam je jedna osoba iz ovog vremena koja ispunjuje sve uslove da bude upravo ta osoba koja je prenijela Radakovu ideju iz židovske u kršćansku egzegetiku. Nikola (Nicholas) Donin je bio učen Židov koji je zbog anti-talmudskih i, izgleda, karaitskih tendencija, isključen iz židovske zajednice godine 1225. – iste godine, otprilike, u kojoj je ustanovljena prva verzija Misala rimske kurije. Kasnije je Donin primio kršćanstvo i postao franjevački fratar. Dakle, donio je svoje znanje židovske egzegetike upravo u onaj krug ljudi koji su ustanovili Misal rimske kurije, a vjerojatno i hrvatsko-glagolski Misal po tom uzoru. Vrijeme Doninovog krštenja nije precizno utvrđeno, ali se misli da je to moglo biti 1236. godine. Nikola uskoro uspostavlja osobno poznanstvo sa papom, a godine 1240. on je glavni kršćanski učesnik u disputaciji o Talmudu koja je održana u Parizu. Dakle, Nikola Donin, s obzirom na njegov profil, životni put, i vrijeme u kojem je živio, mogao je sam, osobno, prenijeti Radakovu ideju među

kršćanske egzegete; i to u pravi čas da ona bude primjenjena u pripremanju verzije A hrvatskoglagoljskog Misala.

Jasno je da teza o židovskom utjecaju na hrvatskoglagoljski tekst Misala nije u potpunosti obranjena u okvirima ovog kratkog referata. U pismenoj verziji rada dajem potpuniji argument, ali se nadam da sam ovim referatom uspio pokazati mogućnost, čak vjerojatnost te teze, i ujedno ukazati na jedan detalj iz živih kontakata koji su postojali između Židova i Kršćana u zapadnoj Evropi u dvanaestom i trinaestom stoljeću.